

I. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

О. О. БЄЛЯЄВ, д-р екон. наук,
А. С. БЕБЕЛО, канд. екон. наук,
С. О. МАСЛІЧЕНКО, асистент

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ СКЛАДОВІ ФОРМУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Реалії соціально-економічного життя людства свідчать про те, що на рубежі ХХІ століття стався перелом, якісний стрибок у суспільних відносинах, пов'язаний з усвідомленням нової парадигми суспільного прогресу — розвитку людини, як особистості, з усім багатством її здібностей та потреб. Економічну людину в цьому розумінні змінює людина соціальна. Постіндустріальне суспільство знімає з неї домінуючу до цього роль — бути фактором виробництва. Людина, за виразом К.Маркса, виходить з процесу виробництва, «піднімається над ним», стає його контролером і регулювальником. У зв'язку з цим об'єктивно посилюється роль духовних, морально-етичних, соціокультурних факторів економічного розвитку.

От чому, на нашу думку, доцільно дослідити основні причини тих змін у суспільному розвитку, що формують якісно новий тип ринкової економіки відповідно до нової домінанти соціально-економічних відносин.

По-перше, процес науково-технічної революції та, передусім, перетворення творчої праці на домінуючий фактор соціально-економічного прогресу обумовлюють необхідність переорієнтації економіки на людину, що виступає необхідною передумовою функціонування та розвитку ефективної системи соціально-економічних відносин.

По-друге, революція в продуктивних силах, які вперше за увесь час існування людства набули планетарного масштабу (як кількісно, так і якісно), містить в собі загрозу руйнування всієї ноосфери, всієї сфери життя та розуму на Землі. Наявність ядерної зброї, загальна глобалізація, світова взаємозалежність соціально-економічного, політичного та соціально-культурного розвитку суспільства перетворює такого роду конфлікти в загрозу виживання людства в цілому. Розуміння цих глобальних проблем вимагає певного пом'якшення соціально-економічних суперечностей, орієнтації на «загальнолюдські цінності», що є важливою метою сучасного соціально-економічного та суспільного розвитку в цілому.

По-третє, загострення екологічних проблем як проблем загальносвітових, пов'язаних із необхідністю переходу до нової якості взаємовідносин людини та природи, також актуалізує переорієнтацію економіки на вирішення соціальних завдань.

Таким чином, наприкінці ХХ століття об'єктивно створюються передумови соціальної орієнтації ринкової економіки та гуманізації економічних відносин. У зв'язку з цим постає завдання виявлення тієї системної якості, яка відрізняє сучасну епоху від «передісторії». Ключем до розуміння сутності переорієнтації економіки на людину є, на нашу думку, проблема відчуження: закінчується епоха, де панувало відчуження, зароджується епоха, де відчуження знімається. Нашу передісторію можна охарактеризувати як «царство необхідності», перш за все, економічної необхідності. «Сліпа», непідконтрольна суспільству дія економічних законів, непізнаних і через це невикористовуваних суб'єктами. Подолання економічної необхідності, відчуження, зародження свободи — така системна якість нового суспільства. Нове постіндустріальне суспільство, на нашу думку, відрізняється не лише новим способом виробництва, але й новим видом соціального розвитку, що характеризується новою домінантою прогресу — це «виробництво» особистості, а не речей; відносини суб'єктів, особистостей, а не економічних «осіб-маріонеток»; спільна творчість, діалог, а не відчуження.

Посилення соціальної орієнтації ринкової економіки проявляється в різних формах гуманізації праці, в зміні статусу працівників на підприємствах, в активізації їх участі в акціонерному капіталі та управлінні. Воно виражається в тенденції до розмивання класових відмінностей, в пом'якшенні соціальної диференціації, в русі до балансу економічних та соціальних інтересів, соціальному партнерстві, до перерозподілу доходів на користь найуразливіших груп населення на фоні загального підвищення їх рівня.

Так, у 1970—2000 рр. реальні доходи на душу населення в розвинених країнах Заходу та Японії збільшилися в 1,5—2 рази. 60% загальної суми доходів громадян припадає на заробітну плату, а доходи найбагатших — 10% населення перевищують доходи 10% найбідніших не більше ніж в 6—7 разів.

Соціальна переорієнтація економічної політики нерозривно пов'язана також зі зміцненням «соціально-трансфертної» ролі держави в розвинених країнах. Витрати на соціальні потреби в цих країнах зростають як в абсолютному, так і у відносному вимірі. На сучасному етапі в розвинених країнах на соціальні потреби державою витрачається 20—30% ВВП.

Соціальна спрямованість ринкової економіки змінює також структуру національного господарства. Все більше коштів витрачається на розвиток людського потенціалу та соціальної інфраструктури як на рівні окремих суб'єктів економіки, регіонів, так і всього суспільства. Інвестиції в соціальну сферу і, перш за все — в людський капітал, збільшуються швидше, ніж капіталовкладення в матеріально-речові елементи національного багатства.

Якісні зрушення в соціально-економічних процесах вимагають зміни парадигми економічної теорії на основі оновлення теоретичних підходів до аналізу ринкової економіки. Соціалізація та гуманізація економічних відносин, відхід від економічної детермінації суспільного життя підносять значення постеконімічних або точніше надеконімічних факторів соціального розвитку. Сьогодні на перший план висуваються такі параметри економічного розвитку, як урахування історичних традицій, духовного стану населення, системи ціннісних настанов, рівня правосвідомості, тобто все те, що визначається як інституціональні складові соціально-економічної системи. Усвідомлення цих обставин й обумовило розгляд того теоретичного підґрунтя, на базі якого можна будувати сучасну соціально-ринкову економіку.

Розгляд інституціональних складових формування ринкової економіки, на нашу думку, є необхідним, оскільки саме інститути (в їх класичному розумінні — як сукупність формальних та неформальних норм та правил) є тим середовищем, де реалізуються економічні інтереси та виявляють себе економічні закони. Водночас, інститути як фактори духовного, культурного, ідеологічного та політичного характеру формують зміст економічного механізму ринкової економіки.

Саме інституціональні складові ринкової економіки обумовлюють процес становлення нового метасуб'єкта економіки — інститутів громадянського суспільства, які набирають все більшої сили в регулюванні соціально-економічних процесів. Це такі інститути, як різного роду угоди, конференції, асоціації — спілки промисловців та підприємців, асоціації банкірів, торгово-промислові палати, профспілки, інститути соціального партнерства, товариства споживачів, екологічні рухи. Вони є активними учасниками та суб'єктами регулювання економічних і соціальних процесів. Формування громадянського суспільства, яке сьогодні перебирає на себе більшість функцій демократичного регулювання суспільних (в тому числі економічних) відносин, є результатом дії в першу чергу інституціональних факторів, аніж суто економічних.

Стратегічну важливість інституціональних аспектів формування ринкової економіки, його панівну роль у порівнянні з економічною політикою яскраво підтверджує досвід реформування постсоціалістичної економіки. Зруйнувавши за короткий час старі інститути, які забезпечували певну виробничу та соціальну стабільність у суспільстві, реформатори не змогли так швидко створити каркас ринкової економіки, який гарантував би сталість системи на макро- та мікрорівні, — тобто численні інститути ринкової культури, які не існували за соціалістичної системи. Темпи та послідовність конкретних економічних реформ, на що звертали увагу на початкових етапах трансформації, зараз уже виявляються не такими важливими в порівнянні з перебудовою системи інститутів.

Таким чином, значення неекономічних або, точніше, нематеріальних факторів у економічному механізмі має бути визнано прийнятним не менш важливими, а не «вторинними», не похідними чи «надбудовними». Цей методологічний «відхід» ще не усвідомлюється переважною більшістю вітчизняних економістів. Проте існують свідомі спроби перейти до розуміння економічного розвитку через соціально-культурні фактори [1, с. 3].

Методологічно проблема врахування духовних, морально-етичних, соціально-культурних факторів у системі економічних відносин вирішується в рамках інституціональної теорії, виходячи з наступних посилок.

По-перше, класична політекономія вивчала винятково раціональні, матеріалізовані (уречевлені) відносини, в рамках яких індивід існував у міру його раціонального функціонування на ринку — як «людина економічна». Традиційно складові процесу суспільного виробництва визначалися як речі — засоби праці, речі — предмети праці, речі — продукти праці. Більш того, сам суб'єкт праці включався в економічний процес у своєрідній матеріальній, предметній, речовій формі — або як розмовляючий засіб праці, або як товар — робоча сила, в якому виражена здатність людини до праці. Відповідно, і виробничі відносини не могли бути нічим іншим, окрім як відносинами між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних продуктів, речей.

Звичайно, людина ніколи не була лише агентом виробничих відносин та елементом продуктивних сил. Вона завжди була «соціальною» — здатною любити, дружити, творити. Але пануючим типом людини була економічна (в широкому розумінні носієм соціально-економічної ролі) людина, завершеним образом якої став «*homo economicus*».

У зв'язку з цим, на нашу думку, неправомірно абсолютизувати «первинність» виробничо-економічних відносин чи «базис» щодо «надбудови». В економічному дослідженні можна сконцентруватися на певному типі факторів чи взаємодій та починати з них як з вихідного пункту аналізу (в тому числі, з суспільного виробництва). Це можуть бути, наприклад, духовні (С. Булгаков) або соціально-культурні (П. Сорокін) фактори, або широка соціально-технологічна (Н. Кондратьєв) чи етико-економічна (А. Сен) сторони проблеми.

По-друге, на відміну від неокласичної доктрини, яка розглядає економічну систему як механістичну спільність ізольованих один від одного індивідів («атомізм») та виводить властивості системи, виходячи з властивостей її складових елементів (індивідів), інституціоналісти наполягають на важливості зв'язків між елементами у формуванні властивостей як самих елементів, так і системи в цілому. Цей підхід, що визначається поняттям «холізм» (цілісність) або «органіцизм», означає переважання соціальних відносин над психофізичними якостями індивідів, що визначає сутнісні властивості економічної системи. «Органічний» підхід поділяли також деякі представники класичної школи, але ні в кого з них, окрім К. Маркса, ця ідея не посідала центральне місце. Зростання суспільного багатства, обмін, розподіл та споживання матеріальних благ пояснювались переважно з позицій інтересів та преференцій ізольованого індивіда (або «домогосподарства»). Тим часом сучасна наука все більшою мірою зосереджується на вивченні взаємодії між елементами системи, дотримуючись методичного підходу, обґрунтованого теорією систем та кібернетикою.

Виступаючи проти неокласичного атомізму, деякі представники інституціоналізму припускаються протилежних поглядів. Наприклад, американський економіст К. Ейрс розглядає економічну поведінку індивіда виключно як продукт соціально-культурних умов. Але незважаючи на подібний «методологічний екстремізм», більшість представників сучасного інституціоналізму (К. Поппер, А. Кестлер) поділяють прийнятну сучасною наукою думку щодо дуалістичного характеру елементів системи. Кожний елемент має «незалежні» властивості як автономна одиниця, намагаючись їх підтримувати та функціонувати як «ціле», та «залежні» властивості, що визначаються приналежністю елемента до системи (цілого). Таким чином, система визначає властивості складових її елементів, але не повністю, а частково. В свою чергу, властивості системи вбирають у себе характеристики

своїх елементів, але мають і особливості, які не представлені в жодному з її елементів.

Згідно з сучасною науковою думкою економіка розглядається як еволюційна відкрита система, що зазнає постійного впливу зовнішнього середовища (культури, політичних умов, природи тощо) та реагує на них. Тому інституціоналізм відкидає найважливіший постулат неокласичної теорії — прагнення економіки до рівноваги, розглядаючи її як нетиповий та дуже короткостроковий стан. Дія факторів, що сприяють наближенню системи до рівноваги, пересилується більш потужним зовнішнім впливом, а також внутрішніми (ендогенними) силами, які зароджують у системі стан «напруги», нескінченний процес змін та розвитку.

Інституціональна економіка розглядає такі фактори як сукупність норм та правил (інститутів), за допомогою яких структуруються та спрощуються відносини та взаємодія між економічними суб'єктами. Згідно з цією теорією людина схильна діяти на основі самопідтримуючих соціокультурних норм (звичок, стереотипів) та загальноприйнятної практики — різноманітних «рутин». Вони стають орієнтиром у дуже складному та мінливому світі, який цілком не можливо пізнати людині.

Серед сукупності інституціональних факторів економічного розвитку провідна роль належить ідеології як засобу координації інститутів. Ідеї та ідеології формують мислені конструкції, які індивідууми використовують для того, щоб інтерпретувати навколишній світ та здійснити вибір. Більш того, структуруючи взаємодію людей, формальні інститути навмисно чи випадково «знижують ціну» (трансакційні витрати) діяльності відповідно до чийось ідей, і тому збільшують значення мислених конструкцій та ідеологічних стереотипів у процесі вибору.

Важливою функцією організованих ідеологій є узгодження економічних інтересів, досягнення задовільного рівня однорідності уявлень щодо відносин між людьми в тому чи іншому суспільстві як у позитивному, так і в нормативному плані. Це означає не лише схожість уявлень про те, що «повинно бути», але й однорідність у розумінні взаємозв'язків між елементами економічної системи, що, в свою чергу, передбачає існування відповідного ідеології економічного механізму.

Таким чином, дослідження ролі інституціональних факторів у ринковій економіці дає змогу визначити сукупність взаємопов'язаних інститутів як певний соціокультурний уклад або генотип, який притаманний певному суспільству та виступає специфічною ознакою його економічного розвитку.

Тобто соціокультурний генотип є механізмом соціального упадкування та соціальних змін, що забезпечує процес відтворення структури, принципів функціонування та розвитку певної суспільної системи. Носієм соціокультурного генотипу є суспільство або його великі групи (етноси, класи, інші соціальні угруповання тощо). Кожний окремий індивід засвоює основні риси соціокультурного генотипу в процесі соціалізації його особистості середовищем (сім'єю, колективом, засобами масової інформації тощо) шляхом навчання, виховання, примусу та інших видів соціального впливу. Соціокультурний генотип фіксується у різних інформаційних формах — інститутах: від теоретичних положень, правових норм до програм навчання, неписаних традицій та звичок, правил поведінки. В сукупності це складає певну соціальну пам'ять суспільства, завдяки якій відтворюються структура функціонування даного суспільства, способи взаємодії його членів. Соціокультурний уклад по суті утворює базу соціального взаєморозуміння та взаємодії, соціального партнерства.

У дуже спрощеному вигляді структуру соціокультурного генотипу можна представити таким чином. В її основі лежить система соціально-економічних інтересів та система культури даного суспільства. Їх взаємодія синтезується в системі цінностей. Через систему ціннісних орієнтацій та установок вона втілюється в мотиваційний комплекс та пов'язаний із ним блок соціально-психологічних характеристик. Усе це конкретизується в системі соціальної поведінки і дії та, нарешті, уособлюється в системі норм та правил. Так від глибинних (навіть інтимних) соціальних та духовних цінностей соціокультурний генотип крок за кроком піднімається на поверхню суспільного життя у вигляді елементів соціального і господарського механізму. Він утворює разом із тим певну цілісність. Окремі елементи соціокультурного укладу та їх конкретні риси в кожному суспільстві підігнані один до одного; невідповідність та суперечності між ними свідчать про порушення у функціонуванні суспільної системи, а в крайньому випадку — про суспільну кризу.

Досліджуючи роль соціокультурного укладу в економічному розвитку, можна простежити вплив даних факторів не лише на великі соціокультурні спільноти (наприклад, Західна Європа, Північна Америка, Далекий Схід тощо), але й на окремі країни, регіони і навіть галузі виробництва. Серед останніх праць такого типу можна виділити публікації англійського вченого Е. Тайлкота. Він аналізує декілька парних типологічних характеристик європейської виробничої культури («аристократична» — «буржуа-

зна», «індивідуалістична» — «авторитарна»), показуючи, як соціокультурні генотипи впливають на економічну діяльність. Так «буржуазну» культуру Німеччини значною мірою визначає переважання в цій країні чисто виробничих, прикладних сфер діяльності, тоді як вплив «аристократичної» культури у Великобританії виявляється в особливому інтересі англійських підприємців до менеджменту, права та фінансів. «Буржуазне» відношення до виробництва, згідно з Е.Тайлкотом, знаходить свій вираз також у Нідерландах, Швеції, Швейцарії та Північній Італії, в основному збігаючись із регіонами розповсюдження протестантської етики. Він зазначає, що «буржуазна» економічна культура, що сягає корінням традиції незалежності міст по відношенню до центральної влади, визначає відому регіоналізацію господарської діяльності та економічного регулювання. Навпаки, у Великобританії та Франції переважають великі загальнонаціональні компанії та державні економічні програми. Різниця між індивідуалістичним та авторитарним типом поведінки проявляється в схильності до інновацій, причому країни Північної Європи виявляються у більш сприятливому стані порівняно з країнами європейського Середземномор'я, тому що індивідуалістичний тип поведінки сприяє інноваціям.

Спробуємо описати соціокультурний генотип слов'янського суспільства. Даний генотип є характерним для Росії, України, Білорусі, незважаючи на деякі незначні відмінності між цими країнами. Для слов'янського укладу притаманне те, що матеріально-економічні фактори завжди розглядалися певною мірою як щось вторинне, допоміжне по відношенню до політики, держави, духовного життя людей. Традиційно високою була роль неекономічних факторів успіху, моральних, духовних стимулів до праці як прояв майстерності та самоствердження людини. Віками вироблялись особлива етика та дисципліна праці, засновані на взаємодопомозі, спільності. В системі цінностей слов'янського народу давно сплелись державність, соборність, общинна зрівнялівка. Насаджена зверху державність глибоко проникла в народну свідомість і навіть підсвідомість.

Саме цей сплав державної влади, зрівнялівки та утриманства — найбільш характерна риса традиційного слов'янського генотипу. Вона достатньо явно протистоїть індивідуалізму, переважній опорі на власні сили, ощадливому конкурентному прагматизму, які присутні в англосаксонському генотипі, який пов'язують з протестантською етикою та духом капіталізму, що, за М. Вебером, є найбільш придатним для розвитку ринкової, зорієнтованої на прибуток, економіки.

Ядром англосаксонського генотипу є раціоналізм, в той час як слов'янський базується на християнській покірності та довготерпінні. Хоча за певною межею слов'янин здатен до вибуху, мобілізації, готовності йти на жертви заради спільної мети.

Важливою особливістю слов'янського укладу є тенденція «доганяючого» розвитку. Історично, починаючи від Петра I та закінчуючи сталінською індустріалізацією, для економічного розвитку слов'янського народу був характерним доганяючий характер (в основному спрямований на подолання військового відставання). Це надало країні рваний, гарячкуватий рисунок соціальної, політичної та економічної динаміки, поспішність у проведенні необхідних перетворень. Така ж ситуація відбувається і зараз в країнах колишнього СРСР.

Але нині головне завдання перетворень, що формулюється як «перехід до ринкової економіки», значно ширше та складніше. Йдеться, по суті, про кардинальне зрушення в соціокультурному генотипі слов'янських країн. Віками існував примат держави та пов'язані з ним характеристики — бюрократичний диктат, вертикальна економічна та політична залежність людей, постійне випередження вимог держави в порівнянні з можливостями її підданих. Докорінна перебудова слов'янського соціокультурного генотипу вимагає переходу до примату особистості, вільної та ініціативної, яка б відповідала за себе, свої вчинки і результати діяльності, до допоміжної ролі держави — правової, яка чітко, гласно та демократично функціонує; нарешті, до громадянського суспільства.

Під час проведення економічних реформ треба усвідомлювати цілісність та високий ступінь інерції соціокультурного генотипу та його компонент, здатних до змін в неоднаковій мірі та з неоднаковими темпами. В країнах СНД склався своєрідний сплав слов'янських, мусульманських, візантійських, азіатських та західноєвропейських характеристик. У кожен даний час існують свої можливі поєднання конкретних цінностей, настанов, парадигм, норм, при цьому деякі з них уже відходять. Тому без врахування особливостей соціокультурного генотипу, його динаміки неможливо провести реформи та закріпити їх результати.

Завершуючи розгляд інституціональних складових формування ринкової економіки, хотілося особливо звернути увагу на те, що соціокультурні, соціально-політичні та морально-етичні компоненти в перехідній економіці чинять значно більший вплив на розвиток процесів матеріального виробництва, розподілу, обміну та споживання, на економічні відносини в цілому, ніж у стабільних економічних суспільствах, де панує економічна детермінація.

Перехідна система тим і відрізняється від стабільної економіки, що тут відбувається процес «зняття», відходу в минуле одних соціально-економічних відносин та зародження інших. Відповідно, вона характеризується тим, що економічна детермінація тимчасово начебто «зависає», і суспільне життя, в тому числі й економічне життя перехідних суспільств, опиняється, майже не у вирішальній мірі, детерміноване політичними та соціокультурними факторами. Багато в чому саме ця сфера перехідної економіки визначає напрямок майбутнього економічного розвитку: до «дикого капіталізму» (в його різноманітних формах) або до змішаної економіки з домінуванням суспільної власності та соціальних регуляторів, тобто «економіки для людини».

ЛІТЕРАТУРА

1. *Геєць В.* Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні // *Економіка України*. — 2000. — № 1. — С. 4—11.
2. *Дерябина М.* Институциональные аспекты постсоциалистического переходного периода // *Вопросы экономики*. — 2001. — №2. — С.108—124.
3. *Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В.* Пути и перепутья современной цивилизации. — К.: Международный деловой центр, 1998. — 432 с.
4. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи). Інститут економічного прогнозування; за ред. академіка НАН України В. М. Гейця. — К.: Логос, 1999. — 500 с.

А. С. МУЗИЧЕНКО, д-р екон. наук

СТРУКТУРНО-ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

Для економіки України проблема структурно-інвестиційних перетворень залишається однією з найгостріших. Зволікання з проведенням реформ, нестабільність валют, деяка поспішність у приватизації, надмірне оподаткування, бюрократична система управління, корупція і висока злочинність створили негативний імідж України, що значною мірою перешкоджає залученню в економіку не тільки іноземного, а навіть і вітчизняного капіталу. Темпи падіння капітальних вкладень перевищують темпи падіння ВВП майже у два рази.